

هزار و یک سنگ

تصویرگران کتاب‌های مصور چاپ سنگی ایران در دوره قاجار

اولریش مارزلف
هاجر صمدی

این متن ترجمه فصلی از کتاب «تصویرسازی روایی در کتاب‌های چاپ سنگی ایرانی»، با عنوان «معرفی تصویرگران کتب چاپ سنگی»، نوشته اولریش مارزلف محقق آلمانی است که سال ۲۰۰۱ میلادی در کلن منتشر شد.

بخش اول این ترجمه در نشریه شماره ۱۴ «گزارش» چاپ شد که در آن به تکنیک چاپ سنگی، مشکلات این فن و شیوه شناسایی آثار هنرمندان مختلف پرداخته شده است.

میرزا علی‌قلی خویی (دوره کاری ۱۲۶۳-۷۲ ه. ق. / ۱۸۴۶-۵۵ م.):

مهم‌ترین هنرمند فعال و پُرکار در تصویرگری داستان‌های کتاب‌های مصور چاپ سنگی، میرزا علی‌قلی خویی است. او اولین هنرمندی است که با نام خود قابل شناسایی است و آثار فوق‌العاده‌ای دارد. این آثار نه تنها کاملاً اصیل و جذاب است، بلکه در نوع خود، به واسطه یک سلسله ویژگی، منحصر به فرد شناخته می‌شود. او در شهر خوی، استان آذربایجان غربی به دنیا آمد و جوانی‌اش را در تبریز گذراند؛ جایی که قبل از انتقال چاپخانه‌های بزرگ به تهران، امکانات چاپ سنگی در آنجا وجود داشت. با توجه به شواهد موجود در سبک او، می‌توان تصور کرد که وی از آموزش منظمی برخوردار بوده است. گرچه بسیاری از آثار شناخته شده او، تاریخ قبل از ۱۲۶۳ ه. ق. (۱۸۶۴ م) را بر خود دارد، تعداد تصاویر بدون امضا که در کتاب‌های قبل از سال ۱۲۶۳ ه. ق. چاپ شده، به احتمال قوی متعلق به اوست.

خمسه نظامی نسخه سال ۱۲۶۴ ه. ق. (۱۸۴۷ م)، نشان می‌دهد که او استاد بلامنازع تصویرسازی چاپ سنگی در زمان خویش بوده است؛ جایگاهی که تا اواخر فعالیت او در این حوزه برایش حفظ شد. ظاهراً کمی بعد از آغاز سلطنت ناصرالدین شاه، در سال ۱۲۶۴ ه. ق. (۱۸۴۷ م)، میرزا علی‌قلی خویی به سلطان‌نشین تهران وارد شد. در سال ۱۲۶۷ ه. ق. (۱۸۵۰ م)، نسخه **قانون نظام** را به نام **فراش قبله عالم** امضا کرد. هم‌چنین در نسخه **کلیات سعدی**، تکمیل شده در سال ۱۲۶۸ ه. ق. (۱۸۵۱ م)، به نام **بنده درگاه** (در خدمت سلطنت) و در جلد اول نسخه ۱۲۷۰-۷۴ ه. ق. (۱۸۵۳-۵۷ م)، **روضه‌الصفای میرخواند** را به نام **خادم مدرسه دارالفنون** امضا و خود را هنرمند حرفه‌ای معرفی کرد. آخرین آثار امضا شده او در سال‌های ۱۲۷۲ ه. ق. (۱۸۵۵ م)، **هزار و یک شب** و **طوفان البکاء** است. اگرچه خطاطی (که توسط **علی‌اصغر تفرشی** انجام شد) جلد آخر **روضه‌الصفای** که سرفصل‌های آن امضای میرزا علی‌قلی خویی را دارد، در سال ۱۲۷۴ ه. ق. (۱۸۵۷ م) تکمیل گردید، اما به احتمال قوی، وی پیش‌تر هم در مجلدات قبلی مشارکت داشته است. تنها اطلاع موجود دیگر درباره میرزا علی‌قلی خویی، آن است که پسرش، ظاهراً پیشه پدر را ادامه داد. تصویری در نسخه ۱۲۸۶ ه. ق. (۱۸۶۹ م) **ماتمکده قربان بن رمضان «بیدل»** وجود دارد که توسط جابر عناصری منتشر شده است و امضای میرزا اسماعیل، پسر میرزا علی‌قلی خویی را دارد. نمونه دیگری که به اواخر فعالیت حرفه‌ای میرزا علی‌قلی خویی مربوط می‌شود، صفحه اول روزنامه **وقایع اتفاقیه** است که با نشان [شیرخورشید] شیر نری که شمشیر به دست و خورشید درخشانی بر پهلو دارد، مزین شده است. شماره اول این روزنامه، در ۵ ربیع‌الثانی ۱۲۶۷ ه. ق. مطابق با ۷ فوریه ۱۸۵۱ م. منتشر شد.

بیشتر تصاویر روزنامه‌های سال‌های اولیه، توسط میرزا علی‌قلی خویی ترسیم شده است. دو نکته این نظر را تقویت می‌کند: یکی این که از نظر سبک، تصویر شیرهای صفحه اول روزنامه **وقایع اتفاقیه**، با شیرهای تصویر شده توسط

میرزاعلی قلی خوبی، در ده مجلد روضةالصفاء کاملاً مشابهت دارد. به علاوه، روزنامه وقایح اتفاقیه، توسط عبدالمحمد در تهران به چاپ رسیده، در همان مؤسسه‌ای که حداقل سه اثر از آثار میرزاعلی قلی خوبی شاهنامه فردوسی (۱۲۶۵-۶۷ ه.ق / ۱۸۴۸-۵۰ م.) قانون نظام ۱۲۶۷ ه.ق / ۱۸۵۰ م) و سعدی ۱۲۶۷-۶۸ ه.ق / ۱۸۵۰-۵۱ م) منتشر کرده بود. به این ترتیب، این فرض کاملاً قابل قبول است که بیشتر تصاویر شیرها، اگر نگوییم همه آن‌ها، در شماره‌های اولیه روزنامه، به قلم میرزاعلی قلی خوبی رسم شده است. اما ظاهر شیرها که به مدت طولانی کاملاً یک‌جور ترسیم می‌شدند، یک‌دفعه در نیمه دوم سال ۱۲۷۱ تغییر کرد. با یک تجزیه و تحلیل دقیق، می‌توان به تفاوت آن‌ها پی برد، ولی بر اساس فرضیات اولیه، می‌توان گفت حداقل از شماره ۱۱ ذی‌قعدة ۱۲۷۱ (مطابق با ۲۶ جولای ۱۸۵۵) ظاهر شیرها مشخصاً تغییر کرده و دیگر مشابه نمونه‌های گذشته کار نشد.

سلسله کتاب‌هایی که بالغ بر ۳۰ عدد است و در طول ۱۰ سال کار شده و امضای میرزاعلی قلی خوبی را دارد، عبارتند

از:

(چاپ با حروف متحرک) بدون تاریخ

(بدون تاریخ)

۱۸۴۶/۱۲۶۳

۱۸۴۶/۱۲۶۳

۱۸۴۷/۱۲۶۴

۱۸۴۷/۱۲۶۴

۱۸۴۷/۱۲۶۴

۱۸۴۸/۱۲۶۵

۱۸۴۸/۱۲۶۵

۱۸۴۸/۶۷-۱۲۶۵

۱۸۵۰/۱۲۶۷

۱۸۵۰/۶۸-۱۲۶۷

۱۸۵۱/۱۲۶۸

۱۸۵۱/۱۲۶۸

۱۸۵۱/۱۲۶۸

۱۸۵۱/۶۹-۱۲۶۸

۱۸۵۱/۹۱-۱۲۶۸

۱۸۵۲/۱۲۶۹

۱۸۵۲/۱۲۶۹

(چاپ با حروف متحرک) ۱۸۵۲/۱۲۶۹

۱۸۵۲/۷۰-۱۲۶۹

۱۸۵۳/۱۲۷۰

۱۸۵۳/۱۲۷۰

۱۲۷۰ [۷۱] - ۱۸۵۳/۷۴ [۵۴] ۵۷

۱۸۵۴/۱۲۷۱

۱۸۵۴/۱۲۷۱

۱۸۵۴/۱۲۷۱

۱۸۵۵/۱۲۷۲

۱۸۵۵/۱۲۷۲

طوفان البکا

طوفان البکا

بختیارنامه

نوش آفرین

عجایب المخلوقات

خمسه نظامی

خسرو دیوزاد

مجلس المتقین

مصیب‌نامه

شاهنامه فردوسی

قانون نظام

سعدی

اسرار الشهدا

چهل طوطی

جنگ‌نامه محمد حنفیه

سعدی

سعدی

حافظ

حمله حیدری

طوفان البکا

خمسه نظامی

گلستان ارم

خمسه نظامی

روضه‌الصفاء

تا قدیس

طوفان البکا

طوفان البکا (به همراه میرزاهادی؛

چاپ با حروف متحرک)

هزار و یک‌شب (به همراه

میرزاحسن، میرزارضا)

طوفان البکا (چاپ با حروف متحرک)

این کتاب‌ها بیش از ۱۲۰۰ تصویر گوناگون را شامل می‌شود که کوچک‌ترین آن، در اندازه یک تمبر و بزرگ‌ترین آن، به اندازه یک صفحه کامل رسم شده است. به علاوه، میرزا علی‌قلی خوبی تعداد زیادی آثار تذهیب، بر روی عناوین فصول و صفحات آخر این کتاب‌ها دارد. ضمن آن که دو هزار نگاره تزیینی و طراحی تزیینی، به ویژه در **خمس نظامی** ۱۲۶۴ ه. ق. (۱۸۴۷ م)، **کلیات سعدی** ۹-۱۲۶۸ ه. ق. (۵۲-۱۸۵۱ م) و **دیوان حافظ** ۱۲۶۹ ه. ق. (۱۸۵۲ م) نیز از جمله آثار اوست. در حالی که **محمدعلی کریم‌زاده تبریزی**، میرزاعلی‌قلی خوبی را «ساده‌کار» اما «خوش‌دست» می‌داند، **بازیل روبینسون** او را به عنوان پیشرو هنرمندانی که تمامی همت خود را مصروف کتاب‌های چاپی در دوران اولیه قاجار کرده‌اند، ستایش می‌کند. **بازیل روبینسون**، سبک میرزاعلی‌قلی خوبی را در **خمس** ۱۲۶۴ ه. ق. (۱۸۴۷ م) محکم و خام (Naive) و صادقانه توصیف می‌کند، اما در همان زمان هم به کارآمدی آن اعتراف دارد. بررسی آثار گسترده این هنرمند، نشان‌دهنده ویژگی‌های سبک کار اوست.

میرزاعلی‌قلی خوبی در تصویرسازی دقیق، از جزئیات حالات انسان‌ها، چه در صورت و چه در حرکات، صاحب سبک است. انسان‌های زیبا همیشه به صورت سه‌رخ تصویر می‌شوند تا زیبایی صورت گرد آنان بیشتر به چشم آید. در حالی که اشخاص زشت، به‌خصوص زنان پیر، اغلب به صورت نیم‌رخ کشیده می‌شوند و به ویژه بر سختی حالات آنان، در مقابل نرمی زیبایی جوانان، تأکید می‌شود؛ چه مرد باشد چه زن (تصویر ۱). او با توجه ویژه به حالت مو و ریش، در طراحی آن‌ها خطوط موازی به کار می‌برد. در حالی که چهره اشخاص معمولاً در حالاتی یکسان ترسیم می‌شود، احساسات آنان با استفاده از حرکات بدن به تصویر درمی‌آید. مثلاً در تصویر ۲ میرزاعلی‌قلی خوبی، حالت حیرت و سردرگمی سوژه را با قرار دادن انگشت نشانه دست راست در مقابل دهان و لب‌ها «انگشت‌تخیر»، نشان داده است. درد و رنج و مرگ را هم با طراحی جزئیات دندان و زبان بیرون آمده از دهان، به خوبی بیان کرده است (تصویر ۳). در اجرای مناظر، به منظور پرهیز از فضای خالی در پس‌زمینه، تمام فضا با سایه پرنده‌های ریز در حال پرواز پُر شده است... این هنرمند از خطوط تزیینی خاصی در صفحه‌آرایی و نمایش فضا و زمینه بهره می‌برد. از آن‌جا که مجموعه چنین مشخصه‌هایی، در نقاشی در کار هیچ هنرمند دیگری وجود ندارد، به‌طور ضمنی می‌توان آن را نوعی امضا تلقی کرد. اگر تعدادی از شاخص‌هایی که به آن اشاره شد، در کتابی با یکدیگر جمع و هم‌زمانی آن با سال‌های فعالیت حرفه‌ای این هنرمند مسجل شود، می‌توان کتاب را متعلق به این هنرمند دانست. بر اساس این زمینه سبک‌شناسی، آثار بدون امضای زیر، به میرزاعلی‌قلی خوبی منسوب است:

بدون تاریخ	یوسف و زلیخا
۱۸۴۶/۱۲۶۳	فرهاد و شیرین
۱۸۴۷/۱۲۶۴	حمله حیدری
۱۸۴۸/۱۲۶۵	حسین کُرد
۱۸۴۹/۱۲۶۶	ماتمکده
۱۸۴۹/۱۲۶۶	سلیمان
۱۸۵۰/۱۲۶۷	اخبارنامه
۱۸۵۰/۱۲۶۷	انوار سهیلی
۱۸۵۱/۱۲۶۸	اخلاق محسنی
۱۸۵۱/۱۲۶۸	زریر خضایی
۱۸۵۲/۱۲۶۹	جامع‌التمثیل (+ محمودالخوانساری)
۱۸۵۳/۱۲۷۰	ریاض‌المحبین
۱۸۵۴/۱۲۷۱	جامع‌المعجزات (با امضای سر لوح جعفرالخوانساری)
۱۸۵۴/۱۲۷۱	پریشان‌نامه
۱۸۵۴/۱۲۷۱	سلیم جواهری
۱۸۵۴/۱۲۷۱	شیرویه

باید توجه شود که میرزاعلی‌قلی خوبی، به هیچ‌وجه تنها هنرمند فعال آن زمان نیست. از آن‌جا که کیفیت هنر دوره قاجار، لزوماً دارای اصالت و شخصیت خاصی در بیان نیست، حیرت‌آور نیست که تعداد شناخته شده‌ای نقاش، هم‌پای تعدادی تصویرگر ناشناخته، آثاری در سبک و سیاق آثار میرزاعلی‌قلی خوبی بیافرینند؛ چنان‌که به سختی از تصاویر او قابل تشخیص

باشد. دو تن از این افراد که به آن‌ها اشاره خواهد شد، **میرزا هادی و میرزا سیفا... خوانساری** هستند که سال‌های اولیه فعالیت‌شان، با سال‌های آخر فعالیت حرفه‌ای میرزاعلی‌قلی خوبی هم‌زمان است.

استاد ستار تبریزی (دوره کاری ۱۲۶۷-۷۵ هـ. ق. / ۱۸۵۰-۵۸ م):

گفته می‌شود که این هنرمند، صاحب طرح بدون تاریخ شتر مرکب (composit) [شتری که از ترکیب چهره و اندام آدم‌ها و حیوانات طراحی شده. م.] است. از آن‌جا که هر سه کتاب او در تبریز به چاپ رسیده، به نظر می‌رسد ساکن این شهر بوده باشد. آثار هنری او احتمالاً در کتاب‌های ترک‌زبان آن دوره، نظیر نسخه ۱۲۶۵ هـ. ق. (۱۸۴۸ م) **سیف‌الملوک** و یا نسخه سال ۱۲۷۴ هـ. ق. (۱۸۵۷ م) **لیلی و مجنون** یافت می‌شود. سه کتاب فارسی با امضای او شناسایی شده که عبارتند از:

فرهاد و شیرین ۱۲۶۷ / ۱۸۵۰

سعدی ۱۲۷۴/۱۸۵۷

شاهنامه فردوسی ۱۲۷۵/۱۸۵۸

سبک استاد ستار، با خطوط واضح و قلم‌گیری محکم شناخته می‌شود. سر آدم‌هایی که می‌کشد، به صورت نامتناسبی بزرگ است و معمولاً مردانی که می‌کشد، به سبک قاجار کلاه بزرگ و نوک‌تیز نمادی بر سر دارند که در تصاویر همیشه به شکل چشمگیری به رنگ سیاه دیده می‌شود (تصویر ۴). یک مثال روشن برای مقایسه سبک استاد ستار و سبک میرزا علی‌قلی خوبی، مراجعه به شاهنامه‌هایی است که هر دو بارها آن را به تصویر درآورده‌اند. اثر میرزاعلی‌قلی خوبی، بر اساس اولین نسخه هندی شاهنامه نمونه‌پردازی شده بود. در حالی که استاد ستار از اسلاف خود پیروی کرده، در آن تصاویر کم‌تر به جزئیات و حالات پرداخته است. سه تصویر از تصاویر موجود در نسخه ۱۲۷۲ هـ. ق. (۱۸۵۵ م) **کلیات سعدی**، سبکی نزدیک به سبک استاد ستار دارد. در حالی که در سایر تصاویر، سبک استاد ستار کاملاً مشهود است.

این سبک هم‌چنین در نسخ متعددی به کار گرفته شده که هیچ‌یک امضای هنرمند را ندارد. این که این نسخ نشانه‌های تغییر در سبک استاد ستار را در خود دارد، هم‌چنان محل بررسی است. به هر حال اغلب آن‌ها که در زیر آمده، در تبریز به چاپ رسیده است:

تاریخ نادری ۱۸۴۹/۱۲۶۶

کتاب فارغ گیلانی ۱۸۵۳/۱۲۷۰

یوسف و زلیخا ۱۸۵۴/۱۲۷۱

مصیب‌نامه ۱۸۵۴/۱۲۷۱

مجالس‌المتقین ۱۸۵۷/۱۲۷۴

تاریخ نادری ۱۸۵۹/۱۲۷۶

اسرارالشهاده ۱۸۶۰/۱۲۷۷

تحفه‌المجالس ۱۸۶۱/۱۲۷۸

خاورنامه ۱۸۶۳/۱۲۸۰

میرزا محمد خوانساری (دوره کاری ۱۲۶۹-۷۳ هـ. ق. / ۱۸۵۲-۵۶ م):

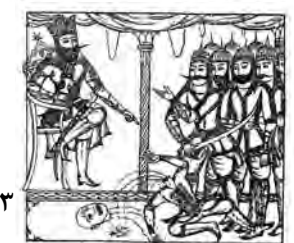
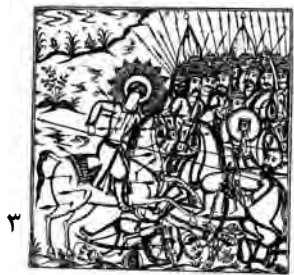
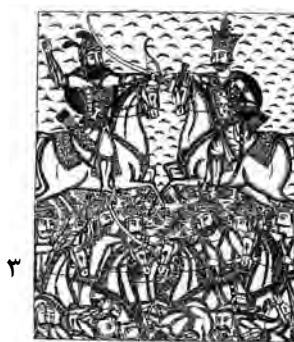
کریم‌زاده تبریزی، بدون اشاره به شواهدی قابل اثبات، این هنرمند را هم‌زمان با دوران سلطنت مظفرالدین شاه می‌داند (۱۳۱۳-۲۴ هـ. ق. / ۱۸۹۶-۱۹۰۷ م) و هیچ هنرمند دیگری به این نام شناخته شده نیست. توضیحی که کریم‌زاده تبریزی به کمک حافظه‌اش می‌دهد، به تصویری مرتبط است که در آن گروهی تاجر، در ملاقات با شاهزاده سوار بر اسب، از او تقاضای کمک می‌کنند. این توضیح کم و بیش با تصویر نسخه ۱۲۶۹ هـ. ق. (۱۸۵۲ م) **جامع‌التمثیل**، با امضای عمل **محمود خوانساری** هم‌خوانی دارد. سه اثر زیر، با امضای **میرزا محمود** شناسایی شده است:

جامع‌التمثیل (احتمالاً با همراهی میرزاعلی‌قلی خوبی) ۱۲۶۹/۱۸۵۲

یوسفیه ۱۲۶۹/۱۸۵۲

سلیمان ۱۲۷۳/۱۸۵۶

سبک میرزا محمود ساده و بی‌تکلف است و به ویژه در نشان دادن صورت و حرکات آدم‌ها، ناشی‌گری خاصی نشان می‌دهد. اغلب تصاویر نسخه ۱۲۶۹ هـ. ق. (۱۸۵۲ م) **جامع‌التمثیل**، با سبک معمول او تفاوت دارد و به نظر می‌رسد که اثر

هنرمند معاصر او میرزاعلی قلی خوبی باشد.

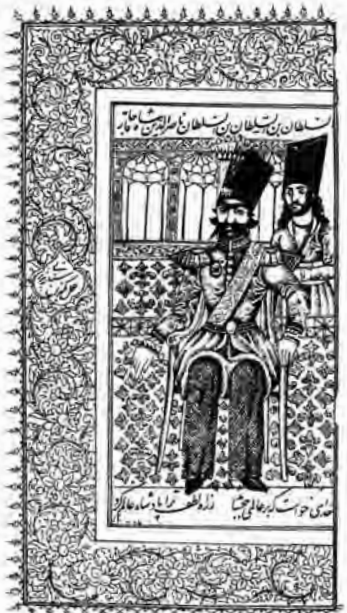
میرزا حسن بن آقا سید میرزا اصفهانی (دوره کاری ۱۲۷۱-۸۱ ه. ق / ۱۸۵۴-۶۴ م):

میرزا حسن از نظر آفرینندگی، بیان هنرمندانه و کثرت آثار در سال‌های اولیه نشر کتاب‌های مصور چاپ سنگی،

پس از میرزا

علی قلی خوبی قرار می‌گیرد. او به عنوان پسر نقاش معروف دربار، آقا سید میرزا که زمان فعالیت حرفه‌ای او به قبل از سال ۱۲۵۸ ه. ق (۱۸۴۲ م) بازمی‌گردد، احتمالاً کارش را با شاگردی نزد میرزاعلی قلی خوبی آغاز کرده است. یکی از آثار اولیه او که امضای هنرمند را دارد، در نسخه ۱۲۷۲ ه. ق (۱۸۵۵ م) **هزار و یک شب آمده** (تصویر ۵). که اکثر تصاویر آن توسط میرزاعلی قلی خوبی اجرا شده است. (میرزا رضا تبریزی، هنرمند بعدی که معرفی خواهد شد، در اجرای تصاویر این نسخه مشارکت داشته است.

میرزا حسن نزدیک به یک دهه، هنرمندی پُرکار و پُرآوازه باقی ماند و در این مدت، بیش از بیست کتاب گوناگون را مصور ساخت و یا در مصور ساختن آن مشارکت کرد. آثار میرزا حسن شامل کتاب‌های حجیم در اندازه‌های بزرگ، نظیر **اسکندرنامه** ۱۲۷۳-۷۴ ه. ق (۱۸۵۶-۵۷ م) (تصویر ۶) و **رموز حمزه** ۱۲۷۴-۷۶ ه. ق (۱۸۵۷-۹ م) (تصویر ۷) و نیز یک نسخه دیگر از **هزار و یک شب** ۱۲۷۵ ه. ق (۱۸۵۸ م) (تصویر ۸) است. آخرین آثار امضا شده او، عبارتند از نسخه‌های ۱۲۸۱ ه. ق (۱۸۶۴ م) **انوار سهیلی** و **طوفان البکاء**. دیگر آثارش عبارتند از:

۱۲۷۱-۱۸۵۴/۷۲-۵۵	سعدی
۱۲۷۲/۱۸۵۵	هزار و یک شب (به همراه میرزاعلی قلی خوبی و میرزا رضا
۱۲۷۲-۱۸۵۵/۷۴-۵۷	سعدی (به همراه میرزا سیفا...)
۱۲۷۳-۱۸۵۶/۷۴-۵۷	اسکندرنامه (به همراه سیفا... خوانساری)
۱۲۷۴/۱۸۵۷	انوار سهیلی
۱۲۷۴-۱۸۵۷	سعدی
۱۲۷۵/۱۸۵۸	هزار و یک شب
۱۲۷۴-۱۸۵۷/۷۶-۵۹	رموز حمزه
۱۲۷۵/۱۸۵۸	نصرت‌نامه
۱۲۷۵/۱۸۵۸	تاق‌دیس
۱۲۷۵/۱۸۵۸	طوفان البکاء
۱۲۷۶/۱۸۵۹	حسین‌گرد
۱۲۷۸-۱۸۶۱/۸۰-۶۳	سعدی
۱۲۸۱/۱۸۶۴	انوار سهیلی
۱۲۸۱/۱۸۶۴	طوفان البکاء

از آن‌جا که **میرزا حسن** حداقل چهار بار **کلیات سعدی** را مصور ساخته، به نظر می‌رسد کتاب مزبور مورد علاقه ویژه او بوده است. با وجود آن‌که **میرزا حسن** اغلب از گذشتگان و استاد خود پیروی می‌کرد، ویژگی فردی سبک وی، به شکلی کاملاً واضح، خطوط خشکی است که در تصویرگری چین‌های پارچه دارد. فقط بر اساس همین مشخصه، آثاری که می‌توان به او منسوب کرد، عبارتند از:

۱۲۷۲/۱۸۵۵	طوفان البکاء
۱۲۷۳/۱۸۵۶	جامع‌التمثیل
۱۲۷۵/۱۸۵۸	تاق‌دیس
۱۲۷۹/۱۸۶۲	سعدی

کتاب‌ماه کودک و نوجوان
مرداد، شهریور و مهر ۸۶

باید متذکر شد که میرزا احسن، دو کتاب **شاهنامه فردوسی** و **خمسه نظامی** را که از آثار مشهور ادبیات فارسی است و به صورت چاپ سنگی مصور در آمده بود، هرگز تصویر نکرد. در حالی که همزمان با میرزا احسن، نسخه‌های فارسی دیگری به جز آن که توسط استاد ستار مصور شده، از شاهنامه در دست نبود و خمسه نیز در تمام دوران فعالیت حرفه‌ای او، فقط یک بار منتشر گشت. نسخه ۱۲۷۶ ه. ق. (۱۸۵۹ م) **خمسه**، توسط هنرمندی ناشناس، کم و بیش با نمونه‌برداری از نسخه قبلی آن، منتشره در سال ۱۲۷۰ ه. ق. (۱۸۵۳ م) مصور شده بود که آخرین اثر از سه نسخه‌ای است که توسط میرزا علی قلی خوبی به تصویر درآمد.

میرزا رضا تبریزی پسر محمدعلی خان آشتیانی (دوره کاری ۱۲۷۲ ه. ق. / ۱۸۵۵ م):

میرزا رضا تبریزی در زمینه کتاب‌های مصور چاپ سنگی، در تصویرسازی نسخه ۱۲۷۲ ه. ق. (۱۸۵۵ م) **هزار و یکشب**، با **میرزا علی قلی خوبی** و **میرزا احسن** همکاری کرده است (تصویر ۹). اغلب تصاویر مربوط به وی در بخش اول کتاب آمده. در حالی که در بخش دوم، هر آنچه توسط میرزا علی قلی خوبی تصویر نشده، از قلم میرزا احسن تراوش کرده است. در زمانی که میرزا احسن در زمینه تصاویر چاپ سنگی هنرمندی پُرآوازه بود، به نظر می‌رسد فعالیت حرفه‌ای میرزا رضا به کتاب مورد اشاره محدود می‌شود. از این گذشته، میرزا احسن تبریزی به سبب ارائه مدرکی بی‌همتا از اوایل تاریخ عکاسی در ایران در یک نگاره به تاریخ ۱۲۷۱ ه. ق. (۱۸۵۴ م) شناخته شده که هم‌اکنون در موزه امیر انشویلی (Amiranshvili-Museum) در تفلیس نگهداری می‌شود. براساس تبیینات یحیی ذکاء، در آن نگاره، عکاسی در حال عکس انداختن از **ملک منصور میرزا**، برادر **ملک قاسم میرزا** است که خود پسر **عباس میرزا** نایب‌السلطنه است. ذکاء هم‌چنین معتقد است که میرزا رضا نزد ملک قاسم میرزا پرورش یافته.

میرزا هادی (دوره کاری ۱۲۷۱-۸۴ ه. ق. / ۱۸۵۴-۶۷ م):

اگرچه میرزا هادی بیش از یک‌دهه فعالیت حرفه‌ای داشته، تنها سه کتاب با امضای وی به دست آمده است. هر سه این کتاب‌ها با همکاری هنرمندان دیگر مصور شده است که به علت نزدیکی سبک آنان به یکدیگر، منسوب ساختن هر تصویر به هنرمندی خاص غیرممکن است. در نسخه ۱۲۷۱ ه. ق. (۱۸۵۴ م) **طوفان البكاء** فقط تصویر اول، امضای **میرزا علی قلی خوبی** را دارد. در حالی که سومین تصویر به امضای میرزا هادی است (تصویر ۱۰). سایر تصاویر این کتاب، فاقد امضای هنرمند تصویرگر است، اما با استفاده از سبک‌شناسی (بر اساس تصاویر امضا شده)، می‌توان آن‌ها را به میرزا هادی منسوب کرد. در نسخه ۱۲۷۴ ه. ق. (۱۸۵۷ م) **ماتمکده**، هر تصویر امضای هر دو هنرمند همکار را دارد. در نتیجه، شناسایی میزان دقیق مشارکت آنان در مصورسازی کتاب مقدور نیست. تمامی تصاویر این نسخه، با نمونه‌برداری از نسخه قبلی مربوط به سال ۱۲۶۶ ه. ق. (۱۸۴۹ م) انجام شده است. در نسخه سال ۱۲۸۴ ه. ق. (۱۸۶۷ م) **وسيلة النجات**، سه تصویر از یازده تصویر، توسط **میرزا هادی** امضا شده است. در عین حال، در یکی از تصاویر عبارت «عمل موسی پسر مصنف» دیده می‌شود. این امر به وضوح نشان می‌دهد که پسر نویسنده، نقاش این تصاویر بوده است (تصویر ۱۱).

میرزا سیفا... خوانساری (دوره کاری ۱۲۷۲-۸۰ ه. ق. / ۱۸۵۵-۶۳ م):

نسخه پراکنده و بالنتیجه بدون تاریخ **جواهرالعقول**، یکی از موارد نادری است که در آن هنرمند نام خود را در محل نامرسوم امضا کرده، نام او در اولین صفحه متن، در سمت بالای عنوان تذهیب شده آمده است. علاوه بر محل غیرمعمول امضا، این عبارت غیرمعمول «**مصور این کتاب، سیفا... خوانساری**» نیز در آن دیده می‌شود که بدین وسیله، هنرمند مدعی تصویرگری مجموعه کتاب شده است. **میرزا سیفا...** نمونه‌ای قدیمی از هنرمندانی است که به عنوان کاتب نسخه ۱۲۷۵ ه. ق. (۱۸۵۸ م) **ناز و نیاز** شناخته شده است.

از نظر سبک، آثار میرزا سیفا... به سختی از آثار **میرزا حسن** و **میرزا هادی** قابل تشخیص است. وی در تصویرگری کتاب‌های متعددی با آنان همکاری داشته است.

بدون تاریخ	جواهرالعقول
بدون تاریخ	طوفان البكاء
۱۲۷۲-۱۸۵۵/۷۴-۵۷	سعدی (به همراه میرزا احسن)
۱۲۷۳-۱۸۵۶/۷۴-۵۷	اسکندرنامه (به همراه میرزا احسن)
۱۸۵۷/۱۲۷۴	آثار الشهاده
۱۸۵۷/۱۲۷۴	ماتمکده (به همراه میرزا هادی)
۱۸۶۳/۱۲۸۰	حسین‌گرد

بهرام کرمانشاهانی (دوره کاری ۱۲۸۰ ه. ق. / ۱۸۶۳ م):

بهرام کرمانشاهانی یکی از نقاشان دربار ناصرالدین شاه قاجار بود که به عنوان امتیاز، اداره مجمع دارالصنایع به او سپرده شده بود. مطابق با نظر کریمزاده تبریزی، بهرام کرمانشاهانی احتمالاً نقاشی اروپایی را در سفری که به روسیه داشته، آموخته است. آثار تاریخ‌دار وی، در سال‌های ۱۲۷۴-۱۳۰۴ ه. ق. (۱۸۵۷-۸۶ م) به تصویر درآمده است. نسخه ۱۲۸۰ ه. ق. (۱۸۶۳ م) **تحفة‌الذاکرین** مصور شده توسط این هنرمند، تنها نسخه منتشر شده از این اثر است. تصاویر نمایانگر تأثیر قوی نقاشی اروپایی است؛ به‌خصوص در بخش‌هایی که هنرمند در به‌کار بردن قواعد هندسه مناظر می‌کوشد. در این نسخه، نمونه نادری از تصویرسازی دو برگی، یا پنج تصویر موجود است. این تصاویر، صحنه جنگ را در دو صفحه بزرگ در مقابل یکدیگر نشان می‌دهد. سه تصویر از تصاویر مزبور، با توجه به فضای خالی میان آن‌ها و این‌که دقیقاً به هم جفت نمی‌شوند، قطعاً در دو صفحه جداگانه ترسیم شده است. به نظر می‌رسد دو تصویر دیگر در یک صفحه رسم شده است و قاعدتاً باید با یک سنگ چاپ واحد به چاپ رسیده باشد. بزرگ‌ترین این تصاویر، ابعادی حدود ۴۲۵ × ۳۵۰ م. دارد و بزرگ‌ترین تصاویر چاپ سنگی شناخته شده در ایران است (تصویر ۱۲).

عبدالمطلب (دوره کاری ۱۲۸۲ ه. ق. / ۱۸۶۵ م):

عبدالمطلب، پسر میرزا احسین اصفهانی از گروه نقاشانی است که در سال ۱۲۷۵ ه. ق. (۱۸۵۸ م)، به قصد تحصیل به فرانسه اعزام شدند. حرفه او پس از بازگشت به ایران، عمدتاً به اداره پست مرتبط می‌شد که سال‌ها (۱۲۹۵-۱۳۱۷ ه. ق. / ۱۸۷۸-۹۹ م) در سمت‌های مختلف، در آن به‌کار اشتغال داشت. وی هم‌چنین به نام‌های **میرمطلب**، **مطلب‌خان** و **میرزا عبدالمطلب‌خان مستشار** مشهور است. تاریخ فوت او (احتمالاً در اثر مسمومیت) ۱۹ جمادی‌الاول ۱۳۲۷ ه. ق. مطابق با ۱۳ آگوست ۱۹۰۳ ذکر می‌شود. به نظر می‌رسد وی در سال ۱۲۸۲ ه. ق. (۱۸۶۵ م)، سرپرست هنرمندان ایرانی بود که نسخه **کلیله و دمنه نصران...** منشی را مصور کردند؛ گرچه در آن زمان از نظر حرفه‌ای جوان بود. این کار با همکاری میرزا جعفر که در صفحات بعدی معرفی خواهد شد. و **محمدباقرخان** آماده گشت؛ هر چند فقط ۱۴ تصویر از ۲۶ تصویر، توسط عبدالمطلب ترسیم شده است (تصویر ۱۳). در حالی که تصاویر این نسخه، نمونه نسخه‌های بعدی گردید، اما تنها عمل جسورانه عبدالمطلب در حوزه تصاویر چاپ سنگی است. سایر آثار شناخته شده وی، با رنگ روغن است.

میرزا جعفر (دوره کاری ۱۲۸۲ ه. ق. / ۱۸۶۵ م):

کریمزاده تبریزی معتقد است که **میرزا جعفر**، از جمله شاگردان صنایع‌الملک در دارالفنون بود که بعدها در سمت استادی، با عنوان **محمدجعفرخان** در همان مدرسه مشغول به کار شد. شواهد تاریخی حکایت از سال‌های ۱۲۸۱-۱۳۰۴ ه. ق. (۱۸۶۴-۱۸۸۶ م) دارد. در حالی که میرزا جعفر در سال ۱۲۸۱ ه. ق. (۱۸۶۴ م) در دارالفنون، به نام «**شاگرد**» امضا می‌کرد، امضای او بر چهره‌نگاری از ناصرالدین شاه، به تاریخ ۱۲۹۲ ه. ق. (۱۸۷۵ م) به «**تربیت‌یافته**» تبدیل شد که به‌طور ضمنی به تمام شدن دوران تحصیل او اشاره دارد. میرزا جعفر شش تصویر چاپ سنگی برای نسخه ۱۲۸۲ ه. ق. (۱۸۶۵ م) **کلیله و دمنه**، با مشارکت **محمدباقرخان** و **عبدالمطلب** تهیه کرد (تصویر ۱۴).

نصران... خان خوانساری (دوره کاری ۱۲۶۸-۱۳۰۰ ه. ق. / ۱۸۶۹-۸۲ م):

نصران... خان خوانساری یکی از هنرمندان کم‌آوازه دوره ناصری است (تصویر ۱۵). در حالی که تصاویر او کم‌تر در حد مجموعه کتاب‌های مصور چاپ سنگی قرار داشت، اما نسخه ۱۲۸۶-۱۳۰۳ ه. ق. (۱۸۶۹-۸۵ م) **جام گیتی‌نما** را به تصویر درآورد. ویژگی بارز سبک نصران... خان خوانساری، ناتوانی او در رعایت نسبت‌های بدن انسان، به ویژه در چهره است. پس‌زمینه مناظر و نیز فضای داخل نقاشی‌های او آکنده از نقاط، خطوط و یا سایر عناصری است که به منظور پرهیز از فضای خالی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. از آثارش عبارتند از:

طوفان البکاء	بدون تاریخ
جام گیتی‌نما	۱۲۸۶-۱۳۰۳/۱۸۶۹-۸۵
خسرو دیوزاد	۱۸۸۰/۱۲۹۸
مختارنامه	۱۸۸۲/۱۳۰۰
قصص الانبیا	۱۸۷۹/۱۲۹۷

میرزا نصرا... (دوره کاری ۱۲۸۹-۱۳۱۶ ه. ق. ۱۸۷۲-۹۸ م):

میرزا نصرا... با سه دهه فعالیت حرفه‌ای، هنرمندی است که به سبب تصاویر چاپ سنگی خود، آوازه بسیار دارد. در دوران اولیه کار، در آماده‌سازی نسخه ۱۲۹۹-۱۳۰۰ ه. ق. (۱۸۸۱-۸۲ م) **خمسه نظامی** مشارکت داشت، ولی اغلب آن تصاویر، با نام **مصطفی** امضا شده است. برعکس هنرمند قبلی که شدیداً تحت تأثیر نمونه‌های اروپایی قرار داشت، میرزا نصرا... به شیوه سنتی تصویرسازی وفادار ماند و در عین حال، به روشی چشم‌نواز به این کار پرداخت. از آن‌جا که گفته می‌شود نقاشی‌های میرزا نصرا... فرهنگ مصرفی معاصر را نشان می‌دهد، شایان ذکر است که نشانه‌های تغییر در پوشش را هم ثبت کرده؛ مانند کوتاه شدن قد کلاه‌نمدی (تصویر ۱۶). از جمله آثارش:

هزار و یک‌شب (با همکاری عبدالحسین خوانساری)	۱۲۸۹-۱۸۷۲/۹۳-۷۶
خمسه نظامی (با همکاری مصطفی)	۱۲۹۹-۱۸۸۱/۱۳۰۱-۸۳
سعدی	۱۳۰۱-۱۸۸۳/۱۳۰۴-۸۶
کلیله و دمنه (با همکاری بنی‌قاجار)	۱۳۰۴-۱۸۸۶
هزار و یک‌شب	۱۳۰۷-۱۸۸۹
افتخارنامه حیدری	۱۳۱۰-۱۸۹۲
کلیله و دمنه	۱۳۱۴-۱۸۹۶/۱۵-۹۷
گنجینه اسرار	۱۳۱۵-۱۸۹۷
اسکندرنامه	۱۳۱۶-۱۸۹۸

عبدالحسین خوانساری (دوره کاری ۱۲۸۹-۱۳۱۶ ه. ق. ۱۸۷۲-۹۸ م):

عبدالحسین خوانساری نمونه‌ای مناسب از گروه هنرمندان سال‌های متأخر است که ویژگی استثنایی آن‌ها در چشم‌پوشی از جزئیات، در ازای به دست آوردن کلیات خلاصه می‌شود. در مجموع، آثار وی در حوزه تصاویر چاپ سنگی، اغلب از نمونه‌های نسخه‌های قبلی منتشر شده پیروی می‌کند؛ با این تفاوت که تعداد تصاویر در هر جلد کاهش یافته است. مشخصه آثار اولیه او، خطوط واضحی است که به نوعی خام دستانه ترسیم شده‌اند. سبک او از هنرمندان هم‌عصر وی، به سختی قابل تشخیص است. آثار بعدی او، از جمله تصاویر متعددی که در نسخه ۱۳۱۶ ه. ق. (۱۸۹۸ م) **شاهنامه فردوسی** دارد، از نظر شیوه کار به شدت فردی است (تصویر ۱۷). در حالی که همکار او **کربلایی حسن نقاش**، در مصورسازی نسخه اخیر، دقیقاً تصاویر شاهنامه نسخه ۱۳۰۷ ه. ق. (۱۸۸۹ م) مصطفی را نسخه‌برداری کرده است. **عبدالحسین خوانساری** با انحراف از روش سنتی تصویرسازی، در جهت نمایش واقعی‌تر حالات و کاهش استفاده از سبک‌گرایی گام برداشت. ویژگی تجربه سبک او، سایه‌روشن با کنتراست (**Chiaroscuro**) و استفاده از خطوط اضافی کمکی، برای پر کردن فضاهای خالی یا خلوت است.

علاقه عبدالحسین خوانساری به نوآوری، از آن‌جا ناشی می‌شود که او تنها هنرمند تصاویر چاپ سنگی است که نام خود را در آثارش با حروف لاتین امضا می‌کند. آثارش عبارتند از:

هزار و یک‌شب (با همکاری میرزا نصرا...)	۱۲۸۹-۱۸۷۲/۹۳-۶۷
لطایف و ظرایف	۱۲۹۱-۱۸۷۴
اسرارالشهاده	۱۲۹۲-۱۸۷۵
طوفان‌البکاء	۱۲۹۴-۱۸۷۷/۹۶-۷۸
انوار سهیلی	۱۲۹۸-۱۸۸۰
شاهنامه فردوسی (با همکاری کربلایی حسن نقاش)	۱۳۱۶-۱۸۹۸

مصطفی (دوره کاری ۱۲۹۹-۱۳۱۱ ه. ق. ۱۸۸۱-۹۳ م):

مصطفی اصیل‌ترین هنرمند نیمه دوم عصر ناصری است. وی عمدتاً با آثار لاک‌ی روی قلمدان شناخته شده بود. گرچه در کارهای اولیه‌اش، ضمن همکاری با هنرمند سنتی **میرزا نصرا...**، چنان سبک ویژه‌ای برگزیده که هیچ‌یک از هنرمندان

تصویرگر چاپ سنگی در آن شریک نبودند. مصطفی در استفاده از دورنمایی واقعی، با نشان دادن اندام در سه بُعد، کوشش بسیار کرد و در این راه، تأثیر شدید نقاشی اروپایی را به نمایش گذارد. او در این شیوه، اغلب در نشان دادن رابطه میان انسان‌ها و محیط اطراف، موفق‌تر از شیوه دو بُعدی پس‌زمینه به سبک سنتی است. مصورسازی نسخه ۱۳۰۷ ه. ق. (۱۸۹۹ م) شاهنامه فردوسی که با همکاری دیگران انجام شده است، چشم‌گیرترین اثر او به شمار می‌آید (تصویر ۱۸). تصاویر وی در نسخه ۱۳۰۷ ه. ق. (۱۸۹۹ م) چهار فصل میکده، نمونه‌های جسورانه‌ای از طبیعت جنسی را به صورت صریح در خود دارد. مصطفی هم‌چنین شیوه‌ای خاص در تصویرسازی سرفصل‌ها ابداع کرد. او در این زمینه، با وام گرفتن از نمونه‌های اروپایی یا نقاشی شرقی، عناصری نظیر نوزاد (putti) های بالدار (در اصطلاح لاتین به این‌گونه نوزادهای بالدار که به اموری بیرون از توان یک نوزاد می‌پردازند putti یا potto می‌گویند. م.) یا اندام انسانی در پوشش مصری را به کار گرفت. در حالی که قبل از آن، سرفصل‌ها اغلب با اشکال گرافیکی و هندسی‌ترین می‌شد (تصویر ۱۹). آثارش عبارتند از:

۱۲۹۹-۱۳۰۱/۱۳۸۱-۸۳	خمسه نظامی (با همکاری میرزا نصر...)
۱۳۰۶/۱۸۸۸	لاله‌رخ
۱۳۰۶-۷/۱۸۸۸-۸۹	مثنوی
۱۳۰۷/۱۸۸۹	چهار فصل میکده
۱۳۰۷/۱۸۸۹	شاهنامه فردوسی
۱۳۰۸/۱۸۹۰	حبیب‌الاصاف
۱۳۰۹/۱۸۹۱	مثنوی اطفال
۱۳۱۱/۱۸۹۳	فلک‌ناز [و] خورشیدآفرین

علی‌خان (دوره کاری ۱۲۹۸-۱۳۳۲/۱۸۸۰-۱۹۱۳):

علی‌خان تعدادی داستان ادبی عامیانه را مصور ساخته است. او هم‌چنین در شاهکار قدیمی تصاویر چاپ سنگی، نسخه بهادری شاهنامه ۱۳۱۹-۲۲ ه. ق. (۱۹۰۱-۴ م) همکاری داشته است (تصویر ۲۰). علی‌خان به خصوص در آثار متأخر خود، از شیوه‌ای خاص بهره برد که در آن کمتر به سایه‌زنی پرداخته و جزئیات کار به حداقل ممکن رسیده است؛ در عین حال که پس‌زمینه پر از نقش بود. آثار مصورش عبارتند از:

بدون تاریخ	سلیم جواهری
۱۲۹۸/۱۸۸۰	حمله حیدری
۱۳۰۱/۱۸۸۳	انوارالشهاده
۱۳۰۱/۱۸۸۳	قضا و قدر
۱۳۱۲/۱۸۹۴	حمله حیدری
۱۳۱۲-۱۵/۱۸۹۴-۹۷	هزار و یک‌شب
۱۳۱۴/۱۸۹۶	تاریخ زلزله قوچان
۱۳۱۵/۱۸۹۷	دزد و قاضی بغداد
۱۳۱۷-۱۸/۱۸۹۹-۱۹۰۰	هزاردستان (با همکاری جواد)
۱۳۱۸/۱۹۰۰	رستم‌نامه
۱۳۲۱/۱۹۰۳	جامع‌التمثیل
۱۳۱۹-۲۲/۱۹۰۱-۴	شاهنامه فردوسی (با همکاری محمدکاظم، حسین‌علی)
۱۳۲۱-۲۲/۱۹۰۳-۴	خسرو دیوزاد
۱۳۲۲/۱۹۰۴	امیرارسلان
۱۳۳۲/۱۹۱۳	چهل طوطی

نبی قاجار (دوره کاری ۱۳۰۴ هـ. ق. / ۱۸۸۶ م):

به نقل از کریم‌زاده تبریزی، نبی قاجار که لقب منصور الممالک داشت، نقاشی رنگ و روغن و اصالتاً قاجاری است. شواهد در دسترس که این نظریه را تأیید می‌کند، عبارتند از تعدادی چهره‌نگاری و یک نقاشی منظره که تاریخ ۱۲۸۵ هـ. ق. (۱۸۶۸ م) و ۱۳۰۴ هـ. ق. (۱۸۸۶ م) را دارد. همین‌طور، همکاری وی در مصورسازی نسخه ۱۳۰۴ هـ. ق. (۱۸۸۶ م) کلیله و دمنه با میرزا نصرالله... یکی از آثار گیرای اوست؛ گرچه، هم سبک و هم تصویرسازی آن مثنی‌برداری معمولی از نمونه‌های قبلی است (تصویر ۲۱). هیچ اثر دیگری در میان تصاویر چاپ سنگی، از او شناخته نشده است.

۱۸

۱۸

۱۶

۱۸

۱۸

۱۶

۱۹

۱۹

۱۷

۲۱

۲۰

۱۷